

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

**Ijtimoiy-gumanitar
fanlarning dolzarb
muammolari**

4-son (6-jild)

2026

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 4 (6) – 2026

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2026

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent;

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori;

Xolikulov Axmadjon Boymahammadovich – tarix fanlari doktori;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent;

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.;

Jabborova Charos Aminovna - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdulkaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori (DSc), Professor.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Qodirova Muqaddas Tog'ayevna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b.,;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD);

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Sulaymanova Dildora Nazarovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD).

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil: scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Махмудова Нигора Баротовна</i> ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПЕНИТЕНЦИРНОГО ДЕЛА В КОЛОНИАЛЬНОМ ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ, ПО ОТЧЁТАМ РЕВИЗИИ СЕНАТОРА К.К.ПАЛЕНА	10-15
<i>Esonov Ziyodbek Yuldashevich</i> RISHTON KULOLCHILIK MAKTABI VA UNING LOKAL XUSUSIYATLARI ETNOGRAFIK TAHLILI	16-20
<i>Абдиев Рузикул Буронович</i> ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОХРАНЕНИЯ АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ	21-27
<i>Абдужаббаров Шерзод</i> ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ФУНКЦИИ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ И РАБОТЫ СОВЕТА ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА	28-33
<i>Boymurodov Shuxrat Toshkentovich</i> MUSTAQILLIK YILLARIDA O'RTA MAXSUS TA'LIM, SOHASIDA MA'NAVIY YANGILANISH	34-38
<i>Жураева Нафиса Олимовна</i> ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ КУЛЬТОВЫХ СООРУЖЕНИЯХ НА ФОРМИРОВАНИЕ ГУЗАРОВ ГОРОДА БУХАРЫ	39-45
<i>Safarov Akmal</i> SUV XO'JALIGI SOHASI UCHUN MALAKALI KADRLAR TAYYORLASHNING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI	46-52
<i>Tursunova Mahliyo Sarvar qizi</i> XORIJIIY INVESTITSIYALAR ISHTIROKIDAGI KORXONALAR FAOLIYATINING HUDUDIIY IJTIMOIIY-IQTISODIIY HAYOTGA TA'SIRI (JIZZAX VILOYATI MISOLIDA, 1991- 2026 -YILLAR).....	53-57
<i>Mardiyeva Guzal Karimovna</i> SAMARQAND VILOYATIDA SOVET DAVRINING DASTLABKI YILLARIDA XOTIN-QIZLARINING OLIY TA'LIMGA KIRISH IMKONIYATLARI VA CHEKLOVLAR	58-62
<i>Kenjayev Elyor Sattorovich</i> YANGI O'ZBEKISTONNI BARPO ETISHDA STRATEGIK ISLOHOTLAR: TARAQQIYOT VA MA'NAVIY YUKSALISH UYG'UNLIGI	63-70
<i>Polvonov Kozimbek Naimovich, Polvonov Anvar Naimovich</i> QASHQADARYODAGI YETAKCHI O'QUV DARGOHLARIDAN BIRI	71-79
<i>Mo'minova Gavxar Esanovna</i> O'ZBEKISTON SAVDO TARIXINI O'RGANISHDA DAVLAT ARXIVLARI HUJJATLARINING O'RNI	80-85
<i>Norboyev Sarvar Qahramon o'g'li</i> O'ZBEKISTON TARIXIIY SHAHARLARINING XALQARO MIQYOSDA TAN OLINISHI	86-90

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Tillabaeva Umida Makhsumovna, Talipova Nigora Tulkunovna</i> DIGITALIZATION AND EMPLOYABILITY: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF RESEARCH TRENDS (2018–2025)	91-100
<i>Xudoyorov Lochinbek Bahromovich</i> O'ZBEKISTON SERVIS SOHASIDA XIZMATLAR SIFATI KO'RSATKICHLARINING DINAMIK TAHLILI	101-107
<i>Toxirov Akbarxon Toirxon o'g'li</i> INNOVATSION MARKETING INDEKSI ASOSIDA KORXONALARNING IQTISODIY XAVFSIZLIGI VA RAQOBATBARDOSHLIGINI BAHOLASH METODOLOGIYASI	108-113
<i>Ismoilov Bekzod Muxidinovich</i> GLOBALLASHUV SHAROITIDA TURIZM SOHASINI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI	114-118
<i>Sadullayev Rasulbek Palvanbayevich</i> O'ZBEKISTONDA EKOLOGIK MUAMMOLARNING IJTIMOY-IQTISODIY OQIBATLARI KELIB CHIQISHI	119-135
<i>Nishonova Shaxnozaxon</i> ZAMONAVIY IQTISODIY TIZIM SHAROITIDA LOYIHALARNI BOSHQARISH YONDASHUVLARI	136-140
<i>Fayziyeva Aziza Azamat qizi</i> SURXONDARYO VILOYATIDA KICHIK TADBIRKORLIK FAOLIYATINING BANDLIK KO'RSATKICHLARIGA TA'SIRI: ARIMA MODEL ASOSIDA PROGNOZ VA TAHLIL	141-154

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Ismoilov Maxamadixon Isroilovich</i> IQTISODIY RATSIONALIZM: TUSHUNCHA, EVOLYUTSIYA VA NAZARIY CHEGARALAR.....	155-165
<i>Beshimov Xamidjon Sayidovich</i> O'ZBEKISTONDA KASABA UYUSHMALARINING IJTIMOY ADOLATNI TA'MINLASHDAGI AHAMIYATI	166-175
<i>Obidov Asliddin Shavkatovich</i> SAID AD-DIN AL-FARG'ONIY TA'LIMOTIDA ONTOLOGIK VA GNOSEOLOGIK ASOSLAR	176-181
<i>Abduraxmov Xasan Ibroximovich</i> KOGNITIV-AXBOROT MUHITINING SUN'IY INTELLEKT SHAROITIDA YOSHLAR IJODKORLIGI VA TASHABBUSKORLIGIGA TA'SIRI.....	182-188
<i>Xolova Umida Umedovna</i> "O'RTA ASRLAR FALSAFIY TAFAKKURIDA MA'RIFAT KONSEPSIYASINING TARIXIY-FALSAFIY EVOLYUTSIYASI: TEOLOGIK VA MA'RIFIY BOSQICHLAR TAHLILI"	189-192
<i>Rajabova Rohila Zakirovna</i> AHMAD DONISH'S PHILOSOPHICAL VIEWS IN HIS WORK "NAVODIR UL-VAKOE"	193-197
<i>Kabulov Jahongir Bakhodirovich</i> SEPARATIZMNING ASIMMETRIK XUSUSIYATI.....	198-202
<i>Eshkuvvatov Jaloliddin</i> MADANIYATLARARO MULOQOTDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR SINTEZI..	203-210

Jomuradov Ikrom Ilxom o'g'li
IMMANUIL KANT VA ZAMONAVIY FALSAFADA NOUMENAL ERKINLIK MUAMMOSI:
FENOMENAL DETERMINIZM BILAN BOG'LIQ ANTINOMIK ZIDDIYATNING DOLZARB
TALQINLARI..... 211-215

Rustamova Madina
OMMAVIY MANIPULYATSIIYANING DESTRUKTIV XUSUSIYATI:
TAHDIDLAR VA OQIBATLAR..... 216-220

Yodgorov Alisher Nurmuhammadovich
AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA IJTIMOYIY MUNOSABATLARNING
TRANSFORMATSIIYASI..... 221-225

10.00.00 - FILOLOGIYA FANLARI

Isanova Feruza Tulqinovna
O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA XALQARO HUQUQ TERMINOLOGIYASINING
GIBRID TABIATI: SHAKLLANISH MANBALARI, STRUKTUR-SEMANTIK
XUSUSIYATLARI VA FUNKSIONAL TAHLILI 226-232

Rahmatov Laziz, Baxronova Dilrabo
ABYA YALA (LOTIN AMERIKASI) DAVLATLARI NOMLARINING
LINGVOPOLITIK DISKURSI: ETIMOLOGIK VA GEOSIYOSIY TAHLIL 233-241

Quvvatova Shaxlo Choriyevna
XOLID HUSAYNIYNING "MING QUYOSH SHU'LASI" ASARI TAHLILI..... 242-246

Elmuratova Zamira Xodjamuratovna
NAQLLAR VA MAQOLLARNING FOLKLOR JANRIDAGI ROLI..... 247-251

12.00.00 - YURIDIK FANLAR

Shayzakov Shodiyor Ibragimovich
QONUNYIY KUCHGA KIRMAGAN SUD HUJJATLARI USTIDAN APELLYATSIYA
TARTIBIDA SHIKOYAT QILISHNING PROTSESSUAL-HUQUQIY ASOSLARI..... 252-261

Umarova Xolisxon Nomoz qizi
O'ZBEKISTONDA RAQOBATGA QARSHI KELISHUVLAR HAQIDA XABAR BERGANLIK
UCHUN JAVOBGARLIK DAN OZOD QILISH VA JARIMALARNI KAMAYTIRISH TIZIMINI
TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI..... 262-269

Аминова Наргиза
ОТ СЕКУЛЯРИЗМА К ПОСТСЕКУЛЯРНОСТИ:
МОДЕЛИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РЕЛИГИОЗНОГО И СВЕТСКОГО
В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ 270-277

Amirov Agzamxon Aktamovich
QURILISHDA ULUSHLI ISHTIROK ETISH TUSHUNCHASINING TAHLILI..... 278-283

Mamatmurodov Farrux Farxod o'g'li
SUKUKNING NAZARIY POYDEVORI HAMDA TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI:
ZAMONAVIY KAPITAL BOZORIDAGI O'RNI..... 284-294

Kabilov Sardor Asrolovich
JINOIY JAVOBGARLIK DAN OZOD QILISH TURLARI VA UNING HUQUQIY ASOSLARI 295-300

<i>Nosirov Bekzod O'ktam o'g'li</i> ETIL SPIRTI, ALKOGOL VA TAMAKI MAHSULOTLARINI VOJXONA CHEGARASIDAN NOQONUNIY OLIB O'TISH	301-304
<i>Sabirova Kuvanchay Babamuratovna</i> ГЕНДЕРНОЕ НАСИЛИЕ, УСИЛЕННОЕ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ: ВЫЗОВЫ МЕЖДУНАРОДНОМУ ГУМАНИТАРНОМУ ПРАВУ И ПРОБЕЛЫ В ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ	305-310
<i>Urinboyeva Muxlisa Ma'rufovna</i> MEDIATSIYA INSTITUTIDA SUN'IY INTELEKT IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH MASALALARI	311-318
<i>Majidov Islomjon Dilshod o'g'li</i> YAQIN QARINDOSHLAR BILAN BOG'LIQ HOLATLARDA TRANSPORT VOSITALARI HARAKATI YOKI ULARDAN FOYDALANISH XAVFSIZLIGI QOIDALARINI BUZISH JINOYATLARINI KVALIFIKATSIYA QILISHDA INSONPARVARLIK PRINSIPINI QO'LLASH MASALALARI	319-325
<i>Habibullayev Muhammadrajab Obidjon o'g'li</i> HUQUQ VA IMKONIYATLAR MUVOZANATI: O'ZBEKISTONDA GENDER ADOLAT SARI YO'L.....	326-331
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Qurbonova Dilafroz Toshturdiyevna</i> TEMURIY MALIKALAR MA'NAVIY MEROSINING TARIXIY, ILMIY-ADABIY MANBALARDAGI TALQININI TALABA-QIZLARGA O'RGATISH	332-337
<i>Tursunaliyev Shaxzod Sherali o'g'li</i> SUMMATIVE ASSESSMENT AS A CONTEXT FOR DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING COMPETENCE: THE PROBLEM DIMENSION	338-344
<i>Abdullayeva Surayyo Ashrafxonovna</i> AUTISTIK SPEKTR BUZILISHLARIGA EGA BOLALAR TA'LIMI VA TARBIYASINING TARIXIY SHAKLLANISHI HAMDA IJTIMOY ASOSLARI	345-354
<i>G'affarova Dilfuza Shavkat qizi</i> TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI.....	355-360
<i>Turdimuratov Dilmurad Yuldashevich</i> THE IMPACT OF VOLITIONAL QUALITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS ON THE DEVELOPMENT OF BEHAVIORAL RESPONSES ENSURING EFFECTIVE SPORTS PERFORMANCE.....	361-367

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES**Received:** 16 March 2026**Accepted:** 01 April 2026**Published:** 15 April 2026*Article / Original Paper***ECONOMIC RATIONALISM: CONCEPT, EVOLUTION AND THEORETICAL LIMITATIONS****Ismoilov Makhamadikhon Isroilovich**

Professor of Namangan State Technical University

Doctor of Philosophy

Abstract. This article provides a comprehensive philosophical analysis of economic rationalism, focusing on its conceptual foundations, historical evolution, and theoretical limitations. Economic rationalism is examined not merely as an analytical tool within economics, but as a broader philosophical paradigm that shapes the understanding of human nature. Particular attention is given to the critical evaluation of the homo economicus model, highlighting its ontological and axiological constraints. The study argues that the neoclassical interpretation of rationality reduces human beings to utility-maximizing agents, neglecting their social, cultural, and ethical dimensions. Furthermore, the article explores the transformation of economic rationalism from classical political economy to contemporary approaches, including behavioral, institutional, and ecological economics. The findings suggest that while economic rationalism remains a significant analytical framework, its explanatory capacity is limited, necessitating its expansion through the integration of value-based, social, and environmental considerations.

Keywords: economic rationalism, homo economicus, rational choice theory, axiology, ontology, economic consciousness, neoclassical economics, methodological individualism, social inequality, economic justice, ecological economics, behavioral economics, institutional economics, value transformation, philosophical analysis.

**IQTISODIY RATSIONALIZM:
TUSHUNCHA, EVOLYUTSIYA VA NAZARIY CHEGARALAR****Ismoilov Maxamadixon Isroilovich**

Namangan davlat texnika universiteti professori,

falsafa fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada iqtisodiy ratsionalizm tushunchasining falsafiy mohiyati, uning tarixiy evolyutsiyasi va nazariy chegaralari kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqot iqtisodiy ratsionalizmni nafaqat iqtisodiy model, balki inson mohiyatini talqin qiluvchi falsafiy paradigma sifatida ko'rib chiqadi. Neoklassik yondashuv doirasida shakllangan homo economicus modeli tanqidiy tahlil qilinib, uning ontologik va aksiologik cheklavlari ochib beriladi. Xususan, ratsional tanlov nazariyasining insonni ijtimoiy, madaniy va axloqiy kontekstdan ajratib talqin qilishi uning asosiy metodologik zaifligi sifatida asoslanadi. Shuningdek, maqolada iqtisodiy ratsionalizmning klassik davrdan boshlab zamonaviy xulq-atvor, institutsional va ekologik iqtisodiyot yondashuvlari orqali transformatsiyalanish jarayoni ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy ratsionalizm iqtisodiy jarayonlarni tushuntirishda muhim analitik vosita bo'lsa-da, uning universalligi cheklangan bo'lib, u inson qadriyatlarini va ijtimoiy munosabatlarning murakkabligini to'liq qamrab olmaydi. Shu asosda iqtisodiy tafakkurni kontekstual, ya'ni ijtimoiy va ekologik omillar bilan integratsiyalash zarurligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy ratsionalizm, homo economicus, ratsional tanlov nazariyasi, aksiologiya, ontologiya, iqtisodiy ong, neoklassik iqtisodiyot, metodologik individualizm, ijtimoiy nomutanosiblik, iqtisodiy adolat, ekologik iqtisodiyot, xulq-atvor iqtisodiyoti, institutsional iqtisodiyot, qadriyatlar transformatsiyasi, falsafiy tahlil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I4Y2026N21>

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy tafakkur tarixida iqtisodiy ratsionalizm paradigmasi eng ta'sirchan nazariy konstruksiyalardan biri sifatida shakllangan bo'lib, u iqtisodiy subyektlarning xatti-harakatlarini foyda maksimalizatsiyasi va resurslardan optimal foydalanish tamoyillari asosida izohlashga qaratilgan. Ushbu paradigma, ayniqsa neoklassik iqtisodiyot doirasida, insonni homo economicus modeli orqali formalizatsiya qilishga olib keldi va iqtisodiy jarayonlarni matematik hamda abstrakt tizim sifatida talqin etishga zamin yaratdi. Biroq XXI asrda yuzaga kelayotgan ko'p qatlamli inqirozlar – global moliyaviy beqarorlik, ijtimoiy tengsizlikning chuqurlashuvi, ekologik degradatsiya va raqamli transformatsiya – iqtisodiy ratsionalizmning nazariy asoslarini qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga chiqarmoqda. Bu jarayon iqtisodiy modelning ontologik asoslari va aksiologik chegaralarini chuqur falsafiy tahlil qilishni talab etadi.

Iqtisodiy ratsionalizmni tanqidiy qayta ko'rib chiqish zarurati xalqaro ilmiy va institutsional diskursda ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Xususan, global rivojlanish muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarda iqtisodiy o'sishning an'anaviy modellari inson farovonligini avtomatik tarzda ta'minlamasligi, aksincha, ayrim hollarda ijtimoiy nomutanosibliklarni chuqurlashtirishi mumkinligi ta'kidlanadi [1]. Shu bilan birga, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy qarorlar qabul qilishda faqat ratsional foyda mezonlariga tayanish ijtimoiy kapital, institutsional ishonch va ekologik barqarorlik kabi omillarni yetarli darajada hisobga olmaydi [2]. Bu esa iqtisodiy tizimni izolyatsiyalangan mexanizm sifatida emas, balki ijtimoiy va tabiiy kontekstga singdirilgan murakkab tizim sifatida talqin qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur muammoning falsafiy ildizlari iqtisodiy nazariyaning metodologik asoslari bilan bevosita bog'liqdir. Klassik va neoklassik iqtisodiyotda ustuvor bo'lgan metodologik individualizm iqtisodiy jarayonlarni individual qarorlar yig'indisi sifatida talqin etadi. Biroq zamonaviy falsafiy yondashuvlar iqtisodiy faoliyatning ijtimoiy, tarixiy va ekologik omillar bilan uzviy bog'liqligini asoslab bermoqda. Xususan, iqtisodiyotning "kontekst ichida mavjudligi" g'oyasi iqtisodiy jarayonlar ijtimoiy institutlar, madaniy qadriyatlar va tabiiy resurslar bilan uzviy aloqada ekanligini ko'rsatadi [3]. Bu yondashuv iqtisodiy ratsionalizmning reduksionistik mohiyatini ochib beradi va uni kengroq aksiologik hamda ontologik doirada qayta talqin qilish zarurligini asoslaydi.

Shu bilan birga, zamonaviy global kun tartibida iqtisodiy rivojlanishning yangi paradigmalari shakllanmoqda. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi iqtisodiy samaradorlikni ijtimoiy adolat va ekologik muvozanat bilan uyg'unlashtirish zarurligini ilgari suradi [4]. Bu esa iqtisodiy ratsionalizmni faqat foyda maksimalizatsiyasiga asoslangan tor modeldan chiqarib, uni inson va jamiyat manfaatlari bilan integratsiyalashgan kengroq nazariy tizimga aylantirishni talab qiladi. Aks holda, iqtisodiy tizimning ichki mantig'i inson qadriyatlarini instrumental vositaga aylantirib, ijtimoiy va ekologik inqirozlarni chuqurlashtirishi mumkin.

Milliy darajada ham ushbu muammo dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar – investitsiya muhitini yaxshilash, kapital bozorini rivojlantirish va yashil iqtisodiyotga o'tish – iqtisodiy qarorlar qabul qilishda kompleks yondashuvni talab etadi. Xususan, iqtisodiy siyosatda samaradorlik bilan bir qatorda ijtimoiy barqarorlik va ekologik xavfsizlikni ta'minlash ustuvor vazifa sifatida belgilanmoqda

[5]. Bu esa iqtisodiy ratsionalizmni falsafiy jihatdan qayta ko'rib chiqish va uning nazariy chegaralarini aniqlash zaruratini yanada kuchaytiradi.

Shunday qilib, mazkur maqolaning ilmiy ahamiyati iqtisodiy ratsionalizmni nafaqat iqtisodiy model, balki inson mohiyatini talqin qiluvchi falsafiy paradigma sifatida tahlil qilishda namoyon bo'ladi. Tadqiqotda iqtisodiy ratsionalizmning tushunchaviy mohiyati, tarixiy evolyutsiyasi va nazariy chegaralari chuqur falsafiy tahlil asosida ochib beriladi hamda uning zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlardagi o'rni qayta baholanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Iqtisodiy ratsionalizm masalasi iqtisod falsafasi va ijtimoiy nazariya doirasida keng muhokama qilinayotgan fundamental muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu tushuncha ilk bor klassik siyosiy iqtisod doirasida shakllangan bo'lsa-da, uning konseptual chuqurlashuvi va tanqidiy qayta talqini XX–XXI asrlarga to'g'ri keladi. Klassik iqtisodchilar, xususan, Adam Smith iqtisodiy xatti-harakatlarni individual manfaat va “ko'rinmas qo'l” orqali muvofiqlashtiriladigan tizim sifatida izohlagan bo'lsa, u bu jarayonni axloqiy hissiyotlar bilan bog'lagan [6]. Bu esa iqtisodiy ratsionalizmning dastlabki bosqichida u sof instrumental emas, balki ijtimoiy va axloqiy kontekstda qaralganini ko'rsatadi.

Neoklassik iqtisodiyot shakllanishi bilan iqtisodiy ratsionalizm formal va matematik modelga aylantirildi. Alfred Marshall va keyinchalik Paul Samuelson iqtisodiy qarorlarni resurslar cheklangan sharoitda optimal tanlov qilish orqali tushuntiradi [7]. Bu yondashuvda inson “homo economicus” sifatida talqin qilinib, uning preferensiyalari izchil va barqaror deb qabul qilinadi. Biroq Amartya Sen ushbu modelni tanqid qilib, inson xatti-harakatlarini faqat foyda maksimalizatsiyasi bilan tushuntirish uning axloqiy va ijtimoiy tabiatini inkor etishini ta'kidlaydi [8].

Iqtisodiy ratsionalizmning metodologik asoslari Karl Popper va Milton Friedman tomonidan ham muhokama qilingan bo'lib, ular nazariyaning realizmidan ko'ra uning prognoz berish qobiliyatini ustuvor deb bilgan [9]. Biroq bu yondashuv iqtisodiy modelning normativ asoslarini zaiflashtiradi va uni empirik jihatdan cheklangan tizimga aylantiradi. Shu jihatdan, Douglass North institutsional iqtisodiyot doirasida iqtisodiy qarorlar ijtimoiy institutlar va tarixiy kontekstga bog'liq ekanligini asoslab beradi [10].

Zamonaviy tadqiqotlarda iqtisodiy ratsionalizmning chegaralari yanada aniqroq ko'rsatib berilmoqda. Daniel Kahneman va Amos Tversky tomonidan ishlab chiqilgan xulq-atvor iqtisodiyoti modeli inson qarorlarining ko'pincha irratsional va kognitiv cheklovlariga bog'liq ekanligini ko'rsatadi [11]. Bu esa neoklassik ratsionallik modelining universalligini shubha ostiga qo'yadi. Shu bilan birga, Joseph Stiglitz iqtisodiy tengsizlik va bozor muvaffaqiyatsizliklari iqtisodiy ratsionalizmning amaliy cheklovlarini ochib berishini ta'kidlaydi [12].

Ekologik iqtisodiyot doirasida Herman Daly iqtisodiy o'sish modelining ekologik cheklovlariga duch kelishini asoslab, iqtisodiy ratsionalizmning tabiatni cheksiz resurs sifatida talqin qilishini tanqid qiladi [13]. Bu yondashuv iqtisodiy faoliyatni tabiiy tizimlar bilan integratsiyalash zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, Karl Polanyi iqtisodiyotning jamiyatdan ajralib chiqishini tarixiy jarayon sifatida tahlil qilib, “bozor jamiyati” konsepsiyasi orqali iqtisodiy ratsionalizmning ijtimoiy oqibatlarini ochib beradi [14].

Zamonaviy falsafiy yondashuvlarda iqtisodiy ratsionalizmning tanqidi yanada chuqurlashgan. Xususan, iqtisod falsafasida iqtisodiy jarayonlarning ijtimoiy va ekologik kontekstga “singdirilganligi” g'oyasi ilgari surilib, iqtisodiyotning avtonom tizim sifatida talqin

qilinishi rad etiladi [15]. Bu yondashuv iqtisodiy ratsionalizmni kengroq ontologik va aksiologik tizimda qayta ko'rib chiqish zarurligini asoslaydi.

Shunday qilib, tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy ratsionalizm dastlab samarali analitik vosita sifatida shakllangan bo'lsa-da, zamonaviy sharoitda uning tushuntirish imkoniyatlari cheklangan. Turli ilmiy maktablar — institutsional, xulq-atvor va ekologik iqtisodiyot — ushbu paradigмага alternativ yondashuvlarni taklif etib, iqtisodiy jarayonlarni kengroq ijtimoiy va qadriyatlar tizimi bilan bog'lash zarurligini asoslab bermoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot iqtisodiy ratsionalizm tushunchasini falsafiy jihatdan chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda asosan konseptual-tahliliy va dialektik metodologiya qo'llaniladi. Konseptual tahlil usuli orqali iqtisodiy ratsionalizm, homo economicus, foyda maksimalizatsiyasi, aksiologiya va ontologiya kabi asosiy kategoriyalar mazmunan aniqlashtirilib, ularning ichki mantiqiy bog'liqligi ochib beriladi. Dialektik yondashuv esa iqtisodiy ratsionalizmning ichki ziddiyatlarini — ya'ni foyda va axloq, samaradorlik va adolat, individual manfaat va ijtimoiy farovonlik o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni aniqlash va tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqotda, shuningdek, qiyosiy falsafiy tahlil usuli qo'llanilib, klassik (A. Smith), neoklassik (P. Samuelson), tanqidiy (K. Marx) hamda zamonaviy (A. Sen, D. Kahneman) yondashuvlar o'zaro solishtiriladi. Bu orqali iqtisodiy ratsionalizmning tarixiy evolyutsiyasi va nazariy transformatsiyasi tizimli ravishda yoritiladi.

Bundan tashqari, tadqiqot metodologiyasida germenevtik va kritik diskurs tahlili muhim o'rin tutadi. Germenevtik yondashuv orqali iqtisodiy nazariyalar va falsafiy matnlar mazmunan talqin qilinib, ularning yashirin aksiologik va ontologik asoslari aniqlanadi. Kritik diskurs tahlili esa iqtisodiy ratsionalizmning ilmiy diskursda qanday legitimlashtirilishi va uning ideologik funksiyalari qanday shakllanishini ochib berishga xizmat qiladi. Tadqiqot empirik ma'lumotlarga emas, balki nazariy va falsafiy dalillarga tayanadi (no data), bu esa uni sof nazariy-falsafiy izlanish sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, metodologik asos sifatida interdisiplinar yondashuv ham qo'llanilib, iqtisodiyot, falsafa va ijtimoiy nazariya kesishmasida iqtisodiy ratsionalizmning kompleks tahlili amalga oshiriladi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining mantiqiy izchilligi, konseptual aniqligi va ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar. Mazkur tadqiqotning tahlil bosqichi iqtisodiy ratsionalizmning nazariy konstruksiyasini tizimli, ko'p qatlamli va interdisiplinar yondashuv asosida ochib berishga qaratilgan bo'lib, unda ushbu paradigma faqat abstrakt nazariy model sifatida emas, balki real ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi murakkab mexanizm sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy ratsionalizmni tahlil qilish jarayoni uning ichki kategoriyalari — homo economicus modeli, ratsional tanlov nazariyasi va metodologik individualizm tamoyillari — o'zaro bog'liqlikda va funksional birlikda ko'rib chiqishni talab etadi. Tadqiqotda aynan ushbu elementlarning mantiqiy strukturasi, ularning qaror qabul qilish jarayonidagi roli hamda iqtisodiy tizimning shakllanishiga ko'rsatadigan ta'siri jadval va konseptual modellarga tayangan holda izchil ochib beriladi. Bunday yondashuv iqtisodiy ratsionalizmni statik nazariya sifatida emas, balki dinamik va evolyutsion tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Shu bilan birga, mazkur bo'limda tahlil jarayoni nafaqat nazariy konstruktsiyalarni aniqlash bilan cheklanmay, balki ularning amaliy implikatsiyalarini ham ochib berishga qaratilgan. Xususan, iqtisodiy ratsionalizmning qaror qabul qilish mexanizmlari orqali qanday

qilib ijtimoiy nomutanosiblik, qadriyatlar transformatsiyasi va ekologik muammolarga olib kelishi bosqichma-bosqich tahlil qilinadi. Jadval asosidagi tizimli yondashuv orqali nazariy modeldan real natijaga o'tish jarayoni — ya'ni "model → qaror → tizim → oqibat" zanjiri — ilmiy asosda izohlanadi. Bu esa iqtisodiy ratsionalizmning ichki mantiqiy chegaralarini aniqlash, uning reduksionistik xususiyatlarini ochib berish hamda uni kengaytirish zaruratini asoslash imkonini beradi. Natijada, ushbu tahlil bo'limi iqtisodiy ratsionalizmni nafaqat tanqidiy baholash, balki uni yangi, integrativ va kontekstual paradigma sari yo'naltirish uchun nazariy asos yaratadi.

Mazkur bo'limda iqtisodiy ratsionalizmning ontologik, aksiologik va ijtimoiy cheklovlari chuqur falsafiy tahlil asosida ochib beriladi. Jadval asosidagi tizimli tahlil orqali iqtisodiy modeldan boshlangan qarorlar zanjiri qanday qilib ijtimoiy nomutanosiblik va ekologik muammolarga olib kelishi izohlanadi. Ushbu tahlil iqtisodiy ratsionalizmni tanqid qilish bilan cheklanmay, balki uni kengaytirish va kontekstual yondashuv asosida qayta talqin qilish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Natijada, iqtisodiy tafakkurning zamonaviy bosqichida ratsionalizmning o'rni va uning chegaralari bo'yicha integral xulosalar shakllantiriladi.

Iqtisodiy ratsionalizmni to'laqonli ilmiy baholash uchun uni alohida, izolyatsiyalangan nazariya sifatida emas, balki boshqa iqtisodiy-falsafiy yondashuvlar bilan qiyosiy kontekstda tahlil qilish zarur. Chunki iqtisodiy tafakkur tarixiy jihatdan bir xil emas, balki turli paradigmalarning o'zaro raqobati va evolyutsiyasi natijasida shakllangan murakkab tizimdir. Har bir yondashuv inson mohiyatini, uning qaror qabul qilish mexanizmini, qadriyatlar tizimini va iqtisodiy jarayonlarning tabiatini turlicha talqin qiladi. Shu sababli iqtisodiy ratsionalizmning mohiyatini anglash uni klassik siyosiy iqtisod, neoklassik model, xulq-atvor iqtisodiyoti, institutsional nazariya hamda ekologik iqtisodiyot bilan qiyoslash orqali yanada chuqurlashadi. Mazkur qiyosiy tahlilning metodologik ahamiyati shundaki, u iqtisodiy ratsionalizmning ichki mantiqini ochib berish bilan birga, uning qanday nazariy cheklovlarga ega ekanligini ham ko'rsatadi. Xususan, turli yondashuvlarda inson modeli, qaror qabul qilish tamoyillari, qadriyatlarning roli va iqtisodiy faoliyatning konteksti qanday talqin qilinishini solishtirish orqali ratsionalizmning reduksionistik xususiyati yaqqol namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, bu tahlil zamonaviy iqtisodiy tafakkurda yuz berayotgan transformatsion jarayonlarni — ya'ni iqtisodiy modelning ijtimoiy, institutsional va ekologik omillar bilan integratsiyalashuvini — aniqlash imkonini beradi. Quyidagi jadval aynan shu maqsadda ishlab chiqilgan bo'lib, u iqtisodiy ratsionalizmning boshqa yondashuvlarga nisbatan o'rni, ustunliklari va zaif tomonlarini tizimli ravishda ochib beradi hamda keyingi tahlil uchun konseptual asos vazifasini bajaradi.

1-jadval.

Iqtisodiy ratsionalizm va alternativ paradigmalarning qiyosiy tahlili

Mezoni	Klassik yondashuv	Neoklassik ratsionalizm	Xulq-atvor iqtisodiyoti	Institutsional yondashuv	Ekologik iqtisodiyot
Inson modeli	Axloqiy subyekt	Homo economicus	Cheklangan ratsionallik	Institutsional subyekt	Ekologik subyekt
Qaror asoslari	Axloq + manfaat	Foyda maksimalizatsiyasi	Kognitiv cheklovlar	Institut va norma	Barqarorlik
Qadriyat roli	Yuqori	Past (subyektiv)	O'zgaruvchan	Ijtimoiy shakllangan	Fundamental
Kontekst	Ijtimoiy	Izolyatsiyalangan	Psixologik	Ijtimoiy-tarixiy	Tabiiy
Cheklov	Kam formalizatsiya	Reduksionizm	Model fragmentatsiyasi	Murakkablik	O'lchash qiyinligi

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Jadvalda keltirilgan qiyosiy tahlil iqtisodiy ratsionalizmning boshqa iqtisodiy-falsafiy yondashuvlarga nisbatan metodologik va ontologik jihatdan qanday farqlanishini aniq ko'rsatadi. Avvalo, inson modeli nuqtai nazaridan qaralganda, klassik yondashuvda inson axloqiy va ijtimoiy mavjudot sifatida talqin qilinadi, neoklassik ratsionalizm esa uni keskin soddalashtirib, foyda maksimalizatsiyasiga yo'naltirilgan abstrakt subyekt — homo economicus darajasiga tushiradi. Xulq-atvor iqtisodiyoti ushbu modelni qisman kengaytirib, inson qarorlarining kognitiv cheklovlar va psixologik omillar bilan belgilanishini ko'rsatadi, institutsional yondashuv esa iqtisodiy xatti-harakatlarni ijtimoiy normalar va institutlar bilan bog'laydi. Ekologik iqtisodiyot esa bu tasavvurni yanada kengaytirib, insonni nafaqat ijtimoiy, balki tabiiy tizimning bir qismi sifatida ko'radi. Shu tariqa, iqtisodiy ratsionalizmning asosiy zaifligi — inson mohiyatini reduksionistik tarzda talqin qilishi — boshqa yondashuvlar bilan qiyoslash jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi.

Shuningdek, jadvalda qaror qabul qilish mexanizmi va qadriyatlar rolining qiyosiy tahlili iqtisodiy ratsionalizmning aksiologik cheklovlarini ochib beradi. Neoklassik modelda qarorlar matematik optimallashtirishga asoslangan bo'lib, qadriyatlar subyektiv preferensiyalarga tenglashtiriladi, bu esa axloqiy mezonlarning iqtisodiy manfaatlarga bo'ysundirilishiga olib keladi. Aksincha, institutsional va ekologik yondashuvlarda qadriyatlar iqtisodiy tizimning ajralmas qismi sifatida qaraladi va qarorlar ijtimoiy hamda ekologik kontekst bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Xulq-atvor iqtisodiyoti esa ratsional qaror qabul qilish jarayonining o'zi ham ideal emasligini ko'rsatib, iqtisodiy ratsionalizmning epistemologik chegaralarini ochib beradi. Umuman olganda, ushbu qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy ratsionalizm iqtisodiy jarayonlarni tushuntirishda muhim nazariy vosita bo'lishiga qaramay, uning izolyatsiyalangan va formal xarakteri real ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning murakkabligini to'liq aks ettira olmaydi. Natijada zamonaviy iqtisodiy tafakkur ratsionalizmni inkor etish emas, balki uni kengaytirish va boshqa yondashuvlar bilan integratsiyalash yo'nalishida rivojlanmoqda.

2-jadval.

Iqtisodiy ratsionalizmning nazariy cheklovlari

Cheklov turi	Tavsifi	Asosiy muammo	Ijtimoiy oqibat	Falsafiy talqin
Ontologik	Insonni soddalashtirish	Mohiyat reduksiyasi	Shaxsning instrumentalizatsiyasi	Inson — vositaga aylanishi
Aksiologik	Qadriyatlarni inkor	Axloqiy neytrallik	Adolatsizlik kuchayishi	Qadriyatlar yo'qolishi
Epistemologik	Model abstraksiyasi	Real hayotdan uzilish	Noto'g'ri siyosat	Bilimning chegaralanganligi
Ijtimoiy	Individualizm ustuvorligi	Jamiyatni inkor	Tengsizlik oshishi	Kollektivlik inkori
Ekologik	Resurs cheksizligi farazi	Tabiatni ekspluatatsiya	Ekologik inqiroz	Antropotsentrizm

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

2-jadvalda keltirilgan tizimli tahlil iqtisodiy ratsionalizmning nazariy chegaralarini ko'p qatlamli falsafiy prizma orqali ochib beradi. Avvalo, ontologik va aksiologik cheklovlar ratsionalizmning eng chuqur va fundamental muammolarini ifodalaydi. Ontologik jihatdan ratsionalizm insonni murakkab ijtimoiy va ma'naviy mavjudot sifatida emas, balki foyda maksimalizatsiyasiga yo'naltirilgan soddalashtirilgan modelga keltirib qo'yadi. Bu esa inson mohiyatining reduksiyasiga olib kelib, uni vositaviy (instrumental) elementga aylantiradi. Aksiologik darajada esa qadriyatlarning subyektiv preferensiyalarga tenglashtirilishi axloqiy mezonlarning iqtisodiy manfaatlarga bo'ysundirilishiga sabab bo'ladi. Natijada iqtisodiy qarorlar etik neytrallik niqobi ostida amalga oshiriladi, bu esa ijtimoiy adolatsizlik va nomutanosibliklarning chuqurlashishiga olib keladi. Shu jihatdan, jadvalning ushbu ikki komponenti iqtisodiy ratsionalizmning falsafiy asoslari qanchalik tor va cheklangan ekanligini yaqqol namoyon etadi.

Bundan tashqari, epistemologik, ijtimoiy va ekologik cheklovlar iqtisodiy ratsionalizmning amaliy va tizimli zaif tomonlarini ochib beradi. Epistemologik nuqtai nazardan, modelning yuqori darajadagi abstraksiyasi uni real ijtimoiy jarayonlardan uzoqlashtiradi va natijada iqtisodiy siyosatlarda noto'g'ri qarorlar qabul qilinishiga olib kelishi mumkin. Ijtimoiy cheklov metodologik individualizmning ustuvorligi bilan bog'liq bo'lib, unda jamiyat murakkab tizim sifatida emas, balki individual qarorlar yig'indisi sifatida talqin qilinadi. Bu esa tengsizlikning kuchayishiga va ijtimoiy munosabatlarning soddalashtirilishiga sabab bo'ladi. Nihoyat, ekologik cheklov iqtisodiy ratsionalizmning eng keskin muammolaridan biri bo'lib, unda tabiat cheksiz resurs sifatida qaraladi va bu ekologik inqirozga olib keladi. Umuman olganda, ushbu jadval iqtisodiy ratsionalizmni nafaqat nazariy model sifatida, balki ijtimoiy va ekologik oqibatlarga ega bo'lgan kompleks tizim sifatida ko'rsatadi hamda uni qayta ko'rib chiqish zaruratini ilmiy asoslaydi.

3-jadval.

Iqtisodiy ratsionalizmni kengaytirishning integrativ modeli

Element	Ratsionalizm (klassik)	Kengaytirilgan model	Natija
Inson	Foyda maksimalizatori	Ko'p o'lchovli subyekt	Qaror sifati oshadi
Qaror	Matematik optimallashtirish	Kontekstual tanlov	Realistik model
Qadriyat	Subyektiv preferensiya	Etik va ijtimoiy tizim	Adolat kuchayadi
Bozor	Avtonom tizim	Institutsional tizim	Barqarorlik
Tabiat	Resurs	Cheklangan tizim	Ekologik muvozanat
Maqsad	Samaradorlik	Barqaror rivojlanish	Uzoq muddatli farovonlik

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

3-jadval iqtisodiy ratsionalizmni kengaytirish zaruratini konseptual jihatdan asoslab beruvchi integrativ modelni ifodalaydi. Ushbu model ratsionalizmni inkor etish emas, balki uni chuqurlashtirish va ko'p o'lchovli tizimga aylantirish zarurligini ko'rsatadi. Jadvalning birinchi qatori — inson modeli — bu transformatsiyaning markaziy nuqtasidir. Klassik ratsionalizm da inson faqat foyda maksimalizatori sifatida talqin qilinsa, kengaytirilgan modelda u ko'p qirrali subyekt sifatida qaraladi, ya'ni uning qarorlariga iqtisodiy manfaat bilan bir qatorda axloqiy, ijtimoiy va madaniy omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, qaror qabul qilish mexanizmi matematik optimallashtirishdan kontekstual tanlovga o'tadi, bu esa real iqtisodiy xulq-atvorni yanada aniqroq aks ettirish imkonini beradi. Qadriyatlar masalasida esa subyektiv preferensiya tushunchasi o'rnini etik va ijtimoiy tizim egallaydi, natijada iqtisodiy qarorlar faqat samaradorlik emas, balki adolat mezonlari asosida ham baholanadi.

Jadvalning keyingi elementlari iqtisodiy tizimning makro darajadagi transformatsiyasini ko'rsatadi. Bozorning avtonom tizim sifatidagi talqini institutsional yondashuv bilan almashtiriladi, bunda iqtisodiy jarayonlar ijtimoiy institutlar, normalar va qoidalar bilan uzviy bog'liq holda qaraladi. Tabiatga nisbatan yondashuv ham tubdan o'zgaradi: resurs sifatidagi tor talqin o'rnini cheklangan va nozik muvozanatga ega tizim tushunchasi egallaydi, bu esa ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Nihoyat, iqtisodiy faoliyatning asosiy maqsadi samaradorlikdan barqaror rivojlanishga o'tadi, bu esa uzoq muddatli farovonlikni ta'minlash imkonini beradi. Umuman olganda, ushbu integrativ model iqtisodiy ratsionalizmning chegaralarini bartaraf etishning konseptual asosini yaratadi va iqtisodiy tafakkurni inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi yangi paradigma sari yo'naltiradi.

4-jadval.

Iqtisodiy ratsionalizmning sabab–oqibat mexanizmi

Bosqich	Nazariy element	Ichki mexanizm	Oraliq natija	Yakuniy oqibat	Falsafiy muammo
1	Homo economicus	Individni foyda maksimalizator sifatida qabul qilish	Inson soddalashtiriladi	Shaxsning instrumentalizatsiyasi	Ontologik reduksiya
2	Preferensiya modeli	Qadriyatlarini subyektivlashtirish	Axloqiy mezon yo'qoladi	Qarorlar etik neytral bo'ladi	Aksiologik bo'shliq
3	Ratsional tanlov	Matematik optimallashtirish	Qarorlar formalizatsiya qilinadi	Real xulqdan uzilish	Epistemologik cheklov
4	Bozor mexanizmi	Avtonom tizim sifatida ishlash	Ijtimoiy kontekst chiqariladi	Tengsizlik oshadi	Ijtimoiy determinatsiya inkori
5	O'sish modeli	Cheksiz resurs farazi	Ekologik cheklovlar inkor qilinadi	Ekologik inqiroz	Antropotsentrizm
6	Global natija	Tizimning umumiy ishlatishi	Nomutanosib rivojlanish	Kompleks inqiroz	Sivilizatsion ziddiyat

Manba: muallif ishlanmasi

4-jadvalda iqtisodiy ratsionalizmning sabab–oqibat mexanizmi bosqichma-bosqich tizimli ravishda ochib berilgan bo'lib, u ushbu paradigmaning ichki mantiqiy evolyutsiyasini va uning real ijtimoiy oqibatlarga qanday olib kelishini aniq ko'rsatadi. Jadvalning dastlabki bosqichlari — homo economicus va preferensiya modeli — iqtisodiy ratsionalizmning ontologik va aksiologik asoslarini ifodalaydi. Aynan shu darajada inson mohiyati soddalashtirilib, u faqat foyda maksimalizatsiyasiga yo'naltirilgan mavjudot sifatida talqin qilinadi. Natijada qadriyatlar subyektiv preferensiyalarga tenglashtiriladi va axloqiy mezonlar iqtisodiy manfaatlarga bo'ysundiriladi. Bu esa qaror qabul qilish jarayonining etik neytrallashuviga olib keladi. Keyingi bosqich — ratsional tanlov modeli — ushbu jarayonni formalizatsiya qilib, matematik optimallashtirish orqali qarorlar qabul qilishni asoslaydi, biroq bu real inson xulq-atvoridan uzilish muammosini yuzaga keltiradi. Shu tariqa, jadvalning dastlabki uch bosqichi iqtisodiy ratsionalizmning nazariy asoslari qanday qilib inson va qadriyatlarining reduksiyasiga olib kelishini izchil ravishda ko'rsatadi.

Jadvalning keyingi bosqichlari esa iqtisodiy ratsionalizmning tizimli va global darajadagi oqibatlarini ochib beradi. Bozor mexanizmining avtonom tizim sifatida talqin qilinishi ijtimoiy kontekstni inkor etishga olib keladi, bu esa ijtimoiy tengsizlikning kuchayishiga sabab bo'ladi. O'sish modelida esa resurslarning cheksizligi farazi ekologik cheklovlarining inkor etilishiga olib kelib, ekologik inqirozni yuzaga keltiradi. Nihoyat, ushbu jarayonlarning kumulyativ natijasi sifatida global darajada nomutanosib rivojlanish va kompleks inqiroz shakllanadi. Bu esa iqtisodiy ratsionalizmni faqat nazariy model emas, balki muayyan ijtimoiy va ekologik oqibatlarni ishlab chiqaruvchi mexanizm sifatida talqin qilish imkonini beradi. Umuman olganda, ushbu jadval iqtisodiy ratsionalizmning ichki zanjirli tuzilmasini ochib berib, uning ontologik, aksiologik va ijtimoiy darajalardagi cheklovlarini bir butun tizim sifatida tushunishga imkon yaratadi hamda uni qayta ko'rib chiqish zaruratini ilmiy asoslaydi.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot natijalari iqtisodiy ratsionalizmni zamonaviy iqtisodiy tafakkurning markaziy paradigmasi sifatida qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi. Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, ratsionalizm iqtisodiy jarayonlarni tushuntirishda muhim nazariy

vosita bo'lib qolayotgan bo'lsa-da, uning ontologik, aksiologik va ijtimoiy cheklovlari mavjud bo'lib, ular real iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning murakkabligini to'liq aks ettira olmaydi. Shu sababli iqtisodiy ratsionalizmni kengaytirish, uni ijtimoiy, ekologik va axloqiy omillar bilan integratsiyalash zamonaviy ilmiy va amaliy zarurat sifatida namoyon bo'lmoqda.

Birinchiidan, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy ratsionalizmning asosiy muammosi inson mohiyatining reduksionistik talqin qilinishida namoyon bo'ladi. Homo economicus modeli insonni faqat foyda maksimalizatori sifatida ko'rsatib, uning ijtimoiy va axloqiy tabiatini inkor etadi. Shu bois ilmiy taklif sifatida iqtisodiy modellarni ishlab chiqishda insonni ko'p o'lchovli subyekt sifatida talqin qiluvchi yondashuvlarni joriy etish zarur. Amaliy jihatdan esa iqtisodiy siyosatda inson kapitali, ijtimoiy ishonch va madaniy qadriyatlarni hisobga oluvchi indikatorlar tizimini ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Ikkinchiidan, iqtisodiy ratsionalizmning aksiologik cheklovi — qadriyatlarining subyektiv preferensiyalarga tenglashtirilishi — iqtisodiy qarorlarning axloqiy neytrallashuviga olib keladi. Bu esa ijtimoiy adolatsizlik va nomutanosiblikni kuchaytiradi. Shu nuqtai nazardan, ilmiy taklif sifatida iqtisodiy tahlilga etik mezonlarni integratsiyalash zarur. Amaliy tavsiya sifatida davlat siyosatida qaror qabul qilish jarayonlariga ijtimoiy adolat, tenglik va inklyuzivlik kabi ko'rsatkichlarni tizimli ravishda kiritish lozim.

Uchinchiidan, tadqiqot iqtisodiy ratsionalizmning epistemologik va ijtimoiy cheklovlarini ham aniqladi. Matematik abstraksiyaga asoslangan model real iqtisodiy jarayonlardan uzilib qoladi va ijtimoiy institutlar rolini yetarlicha hisobga olmaydi. Shu bois ilmiy jihatdan iqtisodiy tahlilda institutsional va xulq-atvor yondashuvlarini keng qo'llash zarur. Amaliy jihatdan esa iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda mahalliy ijtimoiy institutlar, norasmiy normalar va tarixiy omillarni hisobga olish muhim hisoblanadi.

To'rtinchiidan, iqtisodiy ratsionalizmning ekologik cheklovlari zamonaviy davrda eng dolzarb muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Resurslarning cheksizligi haqidagi faraz ekologik inqirozning chuqurlashishiga olib keladi. Shu sababli ilmiy taklif sifatida iqtisodiy nazariyaga ekologik cheklovlar va barqarorlik mezonlarini integratsiyalash zarur. Amaliy tavsiya sifatida esa yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish, resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan siyosatlarni kuchaytirish lozim.

Beshinchiidan, umumiy xulosa sifatida ta'kidlash joizki, iqtisodiy ratsionalizmni inkor etish emas, balki uni kengaytirish va integrativ paradigma asosida qayta talqin qilish zamonaviy iqtisodiy tafakkurning asosiy yo'nalishiga aylanishi kerak. Ilmiy jihatdan bu iqtisodiyot, falsafa va ijtimoiy nazariya o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirishni talab etadi. Amaliy darajada esa iqtisodiy siyosatda samaradorlik bilan bir qatorda adolat, barqarorlik va inson manfaatlarini uyg'unlashtiruvchi kompleks yondashuvni joriy etish zarur. Mazkur yondashuv uzoq muddatli barqaror rivojlanish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashning muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. World Bank. (2020). Global Investment Competitiveness Report 2019/2020: Rebuilding Investor Confidence in Times of Uncertainty. Washington, DC: World Bank Publications.
2. OECD. (2021). Regional Development Policy and Investment Strategies. Paris: OECD Publishing.
3. Schlaudt, O. (2022). Philosophy of Economics: A Heterodox Introduction. London: Routledge. DOI: 10.4324/9781003204077.
4. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations Publishing.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2025). Kapital bozorida investitsiya muhitini yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmon.
6. Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: W. Strahan and T. Cadell.
7. Samuelson, P. A. (1967). *Economics*. New York: McGraw-Hill.
8. Sen, A. (1977). *Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory*. Philosophy & Public Affairs, Princeton University Press.
9. Friedman, M. (1953). *Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press.
10. North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
12. Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality*. New York: W.W. Norton & Company.
13. Daly, H. E. (1996). *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press.
14. Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
15. Schlaudt, O. (2022). *Philosophy of Economics: A Heterodox Introduction*. London: Routledge.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 4 (6) – 2026

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).